

Ярослав Романович Дашкевич
(1926–2010)

ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Я. Р. ДАШКЕВИЧА

М. А. Араджионі, О. Б. Бубенок, О. С. Мавріна

ВІДОМІ ТА МАЛОВІДОМІ СХОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ Я. Р. ДАШКЕВИЧА

У 2016 р. наукова громадськість відзначає 90-річний ювілей видатного українського історика Ярослава Романовича Дашкевича. Я. Р. Дашкевич відомий у науковому світі не лише як дослідник минулого України, а й як орієталіст. Сходознавство давно стало частиною його складного та славетного життя. Але, на жаль, його колеги досі не мають чіткої інформації про всі його сходознавчі праці. Причиною цього стали ті складнощі та перешкоди, що спіткали вченого в тяжкі роки його життя.

Ярослав Іван-Ананія Романович Дашкевич народився 13 грудня 1926 року у Львові, у славетній українській родині. Його батько, Роман Дашкевич, який походив із князівського роду Корибутів, був видатним громадсько-політичним та військовим діячем, а мати, Олена Степанів, – відомим українським ученим-географом, хорунжою Українських січових стрільців та чотарем Української Галицької армії.

Ярослав Романович дістав різнобічну освіту, що визначило все його подальше життя. У 1944 році він закінчив Львівську академічну гімназію та вступив до Львівського медичного інституту. Але повну вищу освіту все ж таки здобув на філологічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка в 1949 році. З того часу справжнім його покликанням стали гуманітарні студії. У грудні 1949 року за сфабрикованими звинуваченнями в політичній неблагонадійності він був заарештований органами КДБ та відправлений на 10 років до виправно-трудових таборів.

У 1956 році Ярослав Романович повернувся до Львова, але як “політично неблагонадійний” був позбавлений можливості працювати за фахом. Проте в умовах постійного тиску та нагляду з боку органів КДБ йому дозволили з 1957-го по 1966 р. працювати бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. У цей період він зацікавився історією вірмен в Україні, чому сприяло й знання вірменської мови, яку він опанував під час перебування в таборах. У результаті в 1962 році вийшла його перша монографія “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков” [Дашкевич 1962]. Проте про захист кандидатської дисертації зі сходознавства в Україні тоді годі було й думати. Тому Ярослав Романович був змушений захистити кандидатську дисертацію “Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.” вірменською мовою у Вірменії в 1963 р.

До 1989 року Ярослав Романович постійно зазнавав утисків з боку КДБ і, як наслідок, був позбавлений улюбленої роботи. Але саме в цей важкий період він став відомим дослідником історії Європи та Сходу не лише в СРСР, а й у багатьох країнах Заходу. На початку 1970-х років його друг і колега Омелян Пріцак заснував при Гарвардському університеті (США) Інститут українських досліджень, у виданнях якого Ярослав Романович Дашкевич дістав змогу публікувати результати своїх досліджень, єдиний з українських вчених, які проживали в СРСР. Окрім того, директор Інституту українських досліджень Омелян Пріцак неодноразово запрошував

Ярослава Дашкевича на роботу до Гарварду. Але Ярослав Романович не уявляв своє життя поза межами України. Кардинальні зміни в його житті сталися напередодні здобуття Україною незалежності.

У 1990 році він став провідним науковим співробітником Інституту суспільних наук Академії наук України, керівником Львівського відділення Археографічної комісії Академії наук УРСР, а з 1992 року і до кінця життя – заступником директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України та керівником Львівського відділення цієї ж установи. У 1994 році йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук, а в 1996 році присвоєно вчене звання професора.

З 1998 року Ярослав Романович очолював відновлену у Львівському національному університеті імені Івана Франка кафедру сходознавства. Це стало знаковою подією для українського сходознавства ще й тому, що зі Львовом була пов'язана доля видатного українського орієнталіста Омеляна Пріцака. Саме тут, у Львові, два великих вчених вперше зустрілися. Це сталося 1943 року у львівському Літературно-мистецькому клубі, де, за словами Я. Р. Дашкевича, “гімназист VII (передостаннього) класу гімназії, вперше віч-на-віч, зустрівся з магістром Омеляном Пріцаком”.

Будучи близьким другом і одноступцем Омеляна Пріцака, Ярослав Романович від початку заснування в 1991 році Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України й до своїх останніх днів працював і співпрацював з Інститутом, бо вважав, що сходознавство – це той напрям, який “досі ще не вивчено в історії України. Ми дивимось або на Північ, або на Захід, а забуваємо, що був, наприклад, Схід, справжній Схід”.

Протягом 19 років Я. Дашкевич брав активну участь у роботі Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського як провідний науковий співробітник спочатку відділу Євразійського степу, а пізніше – відділу історіографії та джерелознавства. Він був членом Вченої ради, членом редколегій періодичних видань Інституту – “Східний світ” та “Сходознавство”; неодноразово виступав рецензентом монографій, що видавались в Інституті; був науковим керівником та офіційним опонентом дисертацій зі сходознавчої тематики. Вагомою подією стали публікації Ярослава Романовича у виданнях Інституту сходознавства та виступи на наукових конференціях, які організував Інститут. Для нас, його колег-сходознавців, Ярослав Романович був і залишається не лише провідним фахівцем з вірменістики, а й видатним номадологом та істориком сходознавства. У доробку вченого більше 1000 наукових праць, з яких значний відсоток становлять орієнталістичні студії.

Незважаючи на свою надзвичайну зайнятість, Ярослав Романович завжди знаходив час для молоді, опікувався аспірантами, бо вважав, що майбутнє науки за молодими дослідниками. Він з оптимізмом дивився в майбутнє. Проте ще чимало з його творчих задумів і планів залишилися нездійсненими, нереалізованими. Так, в останні місяці свого життя вчений активно співпрацював зі співробітниками Інституту, готував до друку нові публікації зі сходознавства. Востаннє Ярослав Романович брав участь у XIII Сходознавчих читаннях А. Ю. Кримського 22–23 жовтня 2009 року, виступивши на пленарному засіданні з доповіддю “Українські мандрівники XIX ст. на Близькому Сході та їхні мемуари”. Він збирався приїхати і на XIV читання 2010 року, та вже не судилося.

Варто зазначити, що вірменознавчі студії Я. Р. Дашкевича стали основою для збірки “Вірменія і Україна”, що була видана у Львові та Нью-Йорку у 2001 р. під грифами Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України та Інституту сходознавства ім. Агвангела Кримського НАН України [Дашкевич 2001]. У багатьох випадках зібранні там статті та рецензії являли собою передруківку опублікованих раніше досліджень, що виходили англійською та французькою мовами на Заході в 1954–1980 рр. Таким чином, пересічному

українському дослідникові стосунків України зі Сходом вони були практично невідомі. Варто зазначити, що це видання викликало великий інтерес у наукових колах України. Свідченням цього є те, що у 2008 р. Ярослав Романович Дашкевич став лауреатом премії ім. А. Кримського НАН України за досягнення в галузі орієнталістики саме за книгу “Вірменія і Україна”. Таким чином, це видання стало першим кроком у низці публікацій маловідомих українському читачеві сходознавчих праць Я. Р. Дашкевича. Зазначимо, що вірменознавчі студії Я. Р. Дашкевича заслуговують на окремий розгляд.

Але Ярослав Романович присвятив себе не лише вірменістиці, а й іншим напрямкам в орієнталістиці. Завдяки інформації від співробітників Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України та викладачів кафедри сходознавства Львівського національного університету імені Івана Франка ми знаємо, що в особистому архіві вченого були знайдені 102 праці Ярослава Романовича Дашкевича, присвячені сходознавчій тематиці. Користуючись нагодою, автори цієї статті висловлюють подяку нашим колегам зі Львова за можливість ознайомитися з їхніми знахідками. В особистому архіві Ярослава Романовича є ґрунтовні дослідження про Великий кордон України, кам’яні баби, Україну на бурштиновому шляху, ясир з українських земель, золотоординське і турецьке Поділля, про українсько-турецькі, українсько-сирійські відносини, про східні народи на теренах України – калмиків, караїмів, кримських татар, сарацинів, чемерисів, черкесів та ін., з питань джерелознавства та історіографії українського сходознавства. Більшість праць було опубліковано вченим у 1970–2000-х рр. Однак деякі тексти, виявлені в науковому архіві Я. Р. Дашкевича, ще не були опубліковані. І цьому є пояснення – більшість із них були написані для публікації за межами України російською мовою. Проте, як бачимо, політичні міркування тоді взяли своє і деякі роботи Я. Р. Дашкевича не надрукували. Хоча могли бути й інші причини. Зазначимо, що всі ці праці мають увійти до збірки “Україна і Схід”, що має вийти до 90-річчя від дня народження Я. Р. Дашкевича.

Поряд із науковим інтересом Я. Р. Дашкевича до вірменської громади та інших сходознавчих питань в Україні слід згадати також його студії щодо грецької спільноти середньовічного Криму та їхніх нащадків – “маріупольських”, або, як їх ще називав Ярослав Романович, “меотійських”, греків. Досліджуючи кримських вірменів та відшукуючи аналогії, він почав цікавитися й іншою християнською громадою півострова – греками, які також протягом багатьох століть проживали в Криму. Вони так само, як і вірмени, змогли зберегти свою етнічну та конфесійну ідентичність, але частина громади втратила мову своєї спільноти. Є щонайменше три його роботи, присвячені проблемі етногенезу й сучасного становища греків Північного Причорномор’я. У роботах він досить критично ставиться до поширеної наразі практики називати мову греків-тюркофонів України “урумською”, вважаючи більш коректною назву “греко-кипчацька”. Він характеризує її як “архаїзовану кримськотатарську мову з османськими вкрапленнями, очевидно з питомими власними діалектними особливостями”, що з’явилася у греків внаслідок мовної асиміляції з боку панівних спільнот середньовічного Криму – османів і кримських татар. Я. Дашкевич полемізує з деякими авторами теорій тюркського походження тюркомовних греків – О. Блау та О. Гаркавцем, вважаючи їх слабоаргументованими, й акцентує увагу на тому, що «різниця в розмовній мові та в новостворених цілком адекватних субетнонімах – “румеї” та “уруми” – не дає підстав ділити один-єдиний етнос на дві народності чи вимагати роздрібнення етносу...». Я. Р. Дашкевич зазначав, що приводом для написання його “грецьких” робіт стали дві проблеми: одна – суто етнологічна – як ці спільноти змогли зберегти свою етнокультурну ідентичність в умовах культурно-лінгвістичної асиміляції (тюркизації), а також правова проблема – “які етноси, національності, нації сучасної України можна вважати корінними,

автохтонними, збереженими з часів далекої старовини”. Будучи пов’язаним із Федералістським союзом європейських національностей та інших міжнародних європейських організацій цього типу, Ярослав Романович намагався осмислити й визначити коло корінних народів нашої країни, а також їхній правовий статус і деякі інші юридичні питання, в т. ч. ті, що стосувалися прав іншої групи кримських греків – депортованих за національною ознакою в 1944 р. сталінським режимом. Я. Р. Дашкевич щиро здивований, констатує той факт, що греків “досі в Україні не вважають корінним етносом на тій лише підставі, що південніше розташована Греція – це основне місце розселення грецької нації. Етнічна історія греків Північного Причорномор’я проходила іншими шляхами як етнічна історія греків метрополії. Ці особливості, про які я вже говорив, дають підставу вважати, що греки Північного Причорномор’я, незважаючи на дві депортації 1778 та 1944 рр. та на свій сьогоденний релігійний стан, становлять корінну національність України, яка налічує більше як 2500 років свого етнічного існування, зберігаючи, в основному, до сьогодні високий рівень національної самосвідомості. В етнічній історії світу прикладів такої національної стійкості й живучості не так багато” [Дашкевич 1996б, 214–215].

Зважаючи на те, що Ярослав Романович був не тільки блискучим вченим, а й великим громадянином України, що розбудовується як самостійна і незалежна держава, він надав відповідні рекомендації Міністерству України у справах національностей та міграцій щодо визначення статусу греків, кримських татар, караїмів, кримчаків на теренах України, забезпечення їхніх прав та захисту культурної самобутності, а також низку рекомендацій для діяльності грецьких громад на місцях. Варто зауважити, що до більшості із них дослухалися – наразі в Маріуполі існує Маріупольський гуманітарний університет, новогрецька мова викладається в школах, населеним пунктам були повернуті старі грецькі назви тощо, але греки й досі чекають від держави визнання себе корінним народом України.

Необхідно зазначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Я. Р. Дашкевич зробив значний внесок у розвиток тюркологічних студій у новій українській науці, започаткував нові напрямки досліджень в галузі монголістики та сформував і розвинув концепцію щодо співіснування кочового й осілого землеробського світів на теренах Північного Причорномор’я. Остання тема посіла значне місце в дослідженнях вченого.

Ця концепція дістала назву “Великого кордону”. У своїй статті “Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)” Я. Р. Дашкевич дав таке пояснення цього феномену: “Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон в Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Граніці не лише роз’єднували, але й об’єднували народи – в усякому разі, так було в минулому” [Дашкевич 1991, 28–44].

Саме останній аспект проблеми знайшов найбільш детальне висвітлення у дослідженнях Я. Р. Дашкевича. Так, у роботі “Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення” він зазначив: “Великий кордон між європейською та азіатською цивілізаціями, що проходив в основному по степовій смузі Північного Причорномор’я (однак з пересуванням – у різні періоди – кордону на північ або південь), ніколи не був непроникливим бар’єром для різних конфесій, з яких на перший план висувається християнство, іслам, а також юдаїзм, караїмство, буддизм. Майже кожна з цих конфесій диференціювалася на

різні напрями, що також відбивалося на релігійній ситуації в зоні... Для півтисячорічного існування українського Великого кордону у XIV–XVIII ст., все ж таки, були характерні відносини толерантності, які однак не були позбавлені взаємного недовір'я, настороженості, замкнутості в межах релігійних громад” [Дашкевич 2000, 13–14].

Варто зазначити, що концепція Я. Р. Дашкевича про Великий кордон значною мірою вплинула на багатьох українських дослідників. Зокрема, ці ідеї знайшли подальший розвиток у дослідженнях археолога С. О. Біляєвої, яка займається проблемою взаємовідносин східнослов'янського і тюркського світів у XIII–XVIII ст. З цього приводу вона зазначила: “Сприйняття елементів турецької культури з певною трансформацією або використання турецьких речей в побуті стали органічною частиною української культури. Здобутки сучасного етапу археології дозволяють вийти за межі локальних вимірів і поставити актуальну проблему співіснування та взаємодії різних соціально-економічних, етнокультурних і релігійних систем, представлених певними локальними цивілізаціями на глобальному рівні. Північне Причорномор'я було не лише смугою військових протистоянь і конфліктів, але й своєрідним мостом діалогу, культурних інновацій і впливів між Азійським і Східноєвропейським ареалом” [Біляєва 2011, 26].

Значне місце в пізній середньовічній історії Північного Причорномор'я Я. Р. Дашкевич завжди відводив кримським татарам. Саме на них дослідник і зосередив свою увагу в своїх тюркологічних студіях.

У статті енциклопедичного характеру “Кримські татари”, опублікованій в “Етнічному довіднику” в 1996 році [Дашкевич 1996, 125–126], та в її розширеній, доопрацьованій та доповненій сучасними матеріалами версії “Кримські татари: етноконфесійний аспект” 2003 року дослідник дав таке визначення кримськотатарського етносу: “Тюркський етнос, який заселяє в Україні в основному Кримський півострів (за межами України – в Узбекистані, а також діаспора давнішнього походження в Румунії, Болгарії, Туреччині)”. Що стосується походження кримських татар, то Я. Р. Дашкевич бачив це так: “Етнічна та конфесійна історія кримських татар охоплює період від середини XIII ст. до сьогодення і поділяється – залежно від політичної історії – на кілька періодів: 1. монголо-татарський і золотоординський (1223–1437 рр., близько 1261 р. утворено окремих Кримський юрт зі столицею в Солгаті, тобто Киримі, тепер Старий Крим); 2. Кримського ханства – самостійного (1437–1478), залежного від Османської імперії (1478–1772), від Росії (1772–1783); 3. в складі Російської імперії, пізніше СРСР (1783–1944; до тотальної депортації кримських татар 1944 р. до Середньої Азії). Новий (четвертий) період етнічної історії з моменту поступового повернення кримських татар в Україну – спершу до Української РСР та Кримської області в її складі (початки рееміграції – кін. 1970-х рр. XX ст.), пізніше до незалежної України з Автономною республікою Крим включно” [Дашкевич 2003, 24–34].

Я. Р. Дашкевич вважав, що поширені в сучасній кримськотатарській ідеології етногенетичні конструкції, що відносять початок етносу ледве не до VII–VIII ст. – появи перших тюрків у Криму, а навіть до II–IV ст., позбавлені наукового ґрунту, вказуючи на етнічну неоднорідність кримських татар. Він, зокрема, відзначив: «Практично до 1944 р. існував поділ на субетноси: 1. південнобережні (“ялибойлу”) з помітними явищами османізації (частково це кримські турки, що поселялися на території колишніх генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1745 р.); 2. гірські (“татлар”, тати) – значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності; 3. центральнокримські (“орта-юлак”); 4. степові (“ногайлар”, ногайці або “мингат”, “мангит”, мангити) – недавні кочовики, переважно ногайці за походженням» [Дашкевич 1996, 126].

Що стосується поширення ісламу серед кримських татар та його сучасного стану, то Я. Р. Дашкевич з цього приводу зазначив: “Виникла розгалужена релігійна

адміністративна система на чолі з ханом, одночасно з халіфом, релігійними суддями (каді), значною кількістю монастирів дервішів (на чолі з шейхами), мережею шкіл (медресе, мектебе) при мечетях. На поч. ХІХ ст. (без Ялтинського повіту) налічувалося 1556 мечетей та мектебе, 1890 р. – лише 275 мектебе. На сьогодні основну масу татар охоплює Муфтїят (духовне правління) мусульман Криму, заснований 1991 р.; невелика кількість вірних підпорядковується Духовному об'єднанню мусульман України, що виникло 1992 р. Обидва муфтїяти конфліктують між собою” [Дашкевич 1996, 127]. Я. Р. Дашкевич постійно відстежував етноконфесійну ситуацію в Криму, тому в роботі 2003 року проаналізовані наявні на той час дані щодо поширення нових течій у Криму – ваггабізму та шафіїзму [Дашкевич 2003, 24–34].

Вельми значущою, особливо з огляду на теперішню окупацію Криму Росією, є стаття Я. Р. Дашкевича російською мовою “Об украинско-крымскотатарских взаимоотношениях”, що зберігається в архіві Ярослава Дашкевича і є матеріалами однойменної доповіді, виголошеної 9 лютого 1989 року на засіданні секції соціології національно-політичних відносин Радянської соціологічної асоціації “Будущеє національного устроєства Крыма и проблема крымских татар”. Розглядаючи українсько-кримськотатарські стосунки новітнього часу в трьох вимірах: відношення офіційного Києва, відношення українських неформальних рухів і відношення українського населення до кримських татар, що прибувають (у вузькому розумінні міжнаціональних стосунків), вчений також проводить невеликий екскурс у нову історію Криму і показує, що інтеграційні процеси Криму та степової України почали відбуватися з моменту ліквідації Кримського ханату. Висновки, зроблені вченим, як ніколи, актуальні і сьогодні. Недостатня увага, яку офіційний Київ приділяв у кінці 80-х років проблемам кримських татар і міжнаціональним проблемам у Криму, призвела надалі до прорахунків у гуманітарній політиці незалежної України щодо Криму і кримських татар.

Ще одна важлива наукова проблема, яку Ярослав Романович вважав за необхідне дослідити, – це боротьба Великого князівства Литовського за золотоординську спадщину в другій половині ХІV століття та литовські походи в кінці ХІV століття на Подоння та Крим. Доповідь “Литовські походи на золотоординський Крим в кінці ХІV ст.: між історією та фікцією” була виголошена на VIII Сходознавчих читаннях А. Кримського 2004 року та опублікована в тезах конференції. Вчений зіставив дані обмежених комплексів джерел та ранніх інтерпретацій істориків, твори яких можуть бути використані як джерело, а також проаналізував досить багату історіографію з цього питання, як наукову, так і науково-популярну, що налічує до сотні імен. Я. Р. Дашкевич вказує на основні дослідницькі проблеми, які полягають у тому, чи справді міг відбутися похід у межиріччя Дону і Волги в 1397 році (чи відповідають реальності відомості Длугоша про похід), а також щодо походу литовців у Крим у 1397/1398 рр. (чи були литовці в Криму, чи виводив Вітовт звідти караїмів). Вчений висловлює деякі сумніви щодо реалій походу литовців у Донецько-Волзьке межиріччя та прорив на Крим. Я. Р. Дашкевич вважав, що переконання істориків, що Вітовт увірвався в Крим, руйнував татарські поселення, дійшов до Кафи, виводив із Криму як полонених татар і караїмів, не відповідають історичній правді. Окрім того, вчений вказує на дані щодо появи татар і караїмів у Литві до 1397–1398 рр., а їхню “Вітовтову легенду” вважає відгуком привілеїв, які вони дістали від Великого князя. Втім, на думку Я. Р. Дашкевича, проблема литовського проникнення в Крим, реального чи створеного історіографією, потребує подальшого вивчення для усунення фіктивних уявлень [Дашкевич 2004, 133–135].

У тюркологічних та номадичних студіях Я. Р. Дашкевич значну увагу приділяв проблемі седентаризації татар на українських землях у ХІV–ХVІІ ст., про що він неодноразово зазначав у різних своїх працях. Саме цій проблемі було присвячено доповідь вченого, виголошену на ІХ Сходознавчих читаннях А. Кримського у 2005 році

та відображену в тезах. Я. Р. Дашкевич відзначав, що минуле татар України, яких у XIV–XVI ст. налічувалося понад 30 колоній (дільниць у містах, окремих сіл), вивчено дуже фрагментарно – дослідження не доходили до рівня хоча б узагальнюючої монографії, в якій висвітлювалася б етнічна історія, подавалися зведені відомості з точки зору історії права, соціально-економічної, військової, конфесійної історії. Незважаючи на обмежену кількість джерел, Я. Р. Дашкевич виділив три періоди заселення татарами земель України: 1) татарська супрематія на Русі; 2) розвал Золотої Орди; 3) заколоти у Кримському ханстві та Буджаку. Дослідник вважав, що ці три періоди варто “диференціювати від пізніших часів встановлення турецького панування на Поділлі 1672 р.”. Я. Р. Дашкевич зазначав, що «необхідно розрізняти типи міграцій – добровільне переселення та насильницьке виведення захоплених в полон “орд”». Що стосується релігії переселенців, то Ярослав Романович відзначав, що “спершу були татари-шаманісти... пізніше – мусульмани”. При цьому антимусульманська пропаганда римо-католицької церкви за часів польської контрреформації, за спостереженнями дослідника, “довела до насильницької конверсії та асиміляції, а також до посилення міграції на Балкани в кінці XVII ст.”. Що стосується наслідків перебування татар на землях українців, то, на думку Я. Р. Дашкевича, це “відбувалося у сфері етнографії (специфічна колористика вишивок, жіночий одяг), народного будівництва (архітектура дерев’яних церков на Поліссі з елементами мистецтва ісламу)”. За спостереженнями Я. Р. Дашкевича, в деяких містах України виникли татарські громади на етноконфесійній основі з елементами самоврядування, з власними дільницями, мечетями, кладовищами, одним із яких було місто Львів [Дашкевич 2005, 67–68].

Оскільки такі важливі й цікаві проблеми, порушені Ярославом Романовичем, як осідання татар на українських землях у XIV–XVII століттях та боротьба Литовського князівства за золотоординську спадщину (походи на Подоння та Крим) у кінці XIV ст., не були опубліковані у вигляді статей, а відомі тільки в тезах доповідей, то саме вони становлять особливий інтерес.

Варто зазначити, що в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського Я. Р. Дашкевич був причетний до кримськотатарської тематики не лише як дослідник, а й як науковий керівник та офіційний опонент. Так, у Спецраді Інституту у 2005 р. було успішно захищено кандидатську дисертацію О. С. Мавріної “Виникнення та становлення Кримського ханату (XV століття)” [Мавріна 2005], науковим керівником якої був Я. Р. Дашкевич. Окрім того, є сенс звернути увагу на те, що в тому ж 2005 р. вчений був офіційним опонентом на захисті докторської дисертації В. А. Бушакова “Історична топонімія Криму” з тюркської філології [Бушаков 2005], бо в науковому світі не дуже часто буває так, щоб історик вважався фахівцем з філологічних проблем. Проте ВАК України, враховуючи попередні досягнення Я. Р. Дашкевича в галузі тюркської філології, дозволив зробити такий виняток, що є черговим підтвердженням високого наукового авторитету дослідника.

Не менш вагомим був внесок Я. Р. Дашкевича в розвиток монголістики. Традиційною для дослідника була історія монголів часів Чингісхана та Золотої Орди. Так, вже в 1994 р. побачила світ його велика стаття “Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст.”, що увійшла до збірки “Україна в минулому”. Там об’єктом уваги дослідника стали повідомлення від 1352-го та 1354 рр. з флорентійської хроніки Маттео Віланні про походи короля Угорщини Людовика до володінь королівства прославів, що входило до складу Золотої Орди [Дашкевич 1994, 32–65]. Я. Р. Дашкевич висловив припущення щодо достовірності цієї інформації і на підставі цього зробив такий висновок: “Десь у 1352–1353 рр. на землях, відкраних від колишнього Галицького князівства, було утворено угорську марку з центром Баї. Це свідчення того, що на схід від Карпат угорці почувають себе чимраз сильніше. Весною 1354 р. відбувається угорський похід на Поле. Він закріпив впливи на

Брацлавську тьму, але до походу мусили допустити також поляків як допоміжну силу. Похід закінчився безрезультатно, добре що не катастрофічно в степах. Може, треба вважати, що Людовик першим серед східноєвропейських володінь відчув притягальну силу Чорного моря, побачив відблиск казкових багатств, які давала морська східна торгівля – генуезька і венеціанська – через Кафу – Тану далі до Середньої Азії (про яку він мусив знати, як добре зорієнтований в італійських справах ще в 1340–1350 рр.). Цей виступ до Чорного моря посилив польсько-угорське суперництво вже в другій половині XIV ст., але до моря дійшла лише Литва, свідомо своїх цілей, особливо після перемоги над трьома темниками на Синій Воді 1362 р. Не виключено, що поява угорців у Брацлавській тьмі та на Полі підштовхнула Литву до активніших дій” [Дашкевич 1994, 61–62].

Не менший інтерес виявляв Я. Р. Дашкевич до такого джерела, як “Секретна історія монголів”, де було згадано загадковий етнонім “керел” [Дашкевич 2001а; Дашкевич 2008]. Походження цієї назви в одній зі своїх останніх публікацій «“Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII ст.», основою для якої стала доповідь на українсько-монгольській конференції у 2006 р., Я. Р. Дашкевич пояснював так: «Характерно, що “Секретна історія” явно розрізняє дві гілки русів Орусут і Керел (часом з метатезою – Келер). Орусут на Сході, Керел – на Заході... Як відомо, ще в кінці 1210-х років Чингісхан, визначаючи мету походу на Захід і головним орієнтиром вважаючи місто Ківа-Манкермен, тобто Київ, знав не лише про це найдавніше місто Східної Європи, а також про Русь (орусут) і розташовану далі на Захід країну-народ Керел. Назва досить прозора з погляду походження і нова. За нею, назвою, без особливих труднощів визначається титул король. У формі *керел* він міг бути запозичений лише зі східнослов'янської, руської мови, для якої характерна – у фонетиці – група *-оро-, -ере-* в середині слова. Трансформація з *король* на *керел* легко пояснюється фонетичними законами алтайських мов. У південно- та західнослов'янських мовах групи *-оро-* немає, тому в них відповідний титул звучить як *краль* (в угорській похідне *kíraly* – за сучасним написанням, раніше *kral* як запозичення із сербської), *кроль*, *круль*. Отже, Керел, що згадується двічі (§ 262, 270), – це східнослов'янська країна, яка в епоху монгольських походів на Захід мала свого короля. І справді така країна була. Ще в 1189 і 1206 роках угорські королі Бела III і Андрій II титулували себе королями Галичини чи Галичини і Володимирії. У 1214 р. у Галичі був проголошений королем, а в наступному році коронований Коломан (Кальман) також з династії Арпадів. Кальман був фактично королем 1214–1221 рр., після нього королем був Андрій 1227–1230 рр. Ці роки відповідають періодові, коли на західноукраїнських землях цілком певно побували монгольські розвідники й принесли Чингісханові до Центральної Азії відомості про короля і королівство. За наступника Андрія, князя, назва міцно увійшла також у західні уявлення, бо Романа Мстиславича, батька Данила, у західних джерелах іменують королем Русі або королем русинів» [Дашкевич 2008, 13–14].

Варто зазначити, що золотоординська тематика значною мірою посіла вагоме місце в дослідженнях Я. Р. Дашкевича в останні роки його життя. І тому не випадково він став одним із рецензентів монографії О. Б. Бубенка “Алани-аси в Золотій Орді (XIII–XV ст.)”, що була видана Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського у 2004 р. [Бубенок 2004].

Торкаючись монголістичних студій Я. Р. Дашкевича не можна залишити поза увагою його дослідження, присвячені історії калмиків у причорноморських степах у пізні Середньовіччя та ранній Модерний час [Дашкевич 1996; Дашкевич 1998; Дашкевич 1999]. Зокрема, у статті “З історії буддизму в Україні. Калмики Північно-го Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII–XVIII ст.”, дослідник про цей народ зазначив: “Калмики, що сповідували буддизм-ламаїзм, були останнім кочовим народом, який просунувся з Центральної Азії в південно-східну Україну” [Дашкевич

1999, 123]. За спостереженнями вченого, “в степовій частині України калмики протягом середини XVII–XVIII ст. утворили кілька регіонів кочування та седентаризації. Вони кочували в Північному Приазов’ї (від 50-х рр. XVI ст.), на Слобожанщині (від 70-х рр. XVII ст.), в Північному Криму (після 1783 р.). Осідали постійно в кількох місцях. Біля Чугуєва почали селитися в кінці XVII ст.; в 1718 р. в Чугуєві сформовано козацький полк, майже виключно з християнізованих калмиків. Чимало калмиків, звільнених з турецького полону, зібралось у 1746–1747 рр. на Запорізькій Січі... Біля устя Самари, при впадінні її до Дніпра, калмиків поселили у першій половині XVIII ст. у ст. Біляєво для оборони кордону... У 80-х рр. XVIII ст. калмики, переважно розпорошено, проживали на території Катеринославського та Олександрівського повітів” [Дашкевич 1999, 125]. На думку Я. Р. Дашкевича, калмики справили значний вплив на формування культури південних та східних українців.

Підсумовуючи, варто зазначити, що звернення Я. Р. Дашкевича до кочівницької тематики було не випадковим, бо вчений постійно відзначав вплив середньовічних номадів на історичний та культурний розвиток слов’янського населення України. Проте Ярослав Романович у своїх дослідженнях ніколи не виходив за межі своїх можливостей, бо був насамперед дослідником середньовічної історії українських земель. Тому звернення історика-медієвіста до кочівницької тематики завжди вимагало від нього великої ерудиції та значної обережності у висновках.

У пострадянській Україні він сприяв продовженню такого традиційного для України напрямку досліджень, як місце номадів у житті народів Північного Причорномор’я в добу Середньовіччя та ранній Модерний час. Його дослідження завжди відзначалися новизною та оригінальністю підходів. При цьому він підтримував тих молодих науковців, дослідження яких також відзначались нестандартністю підходів до вирішення наукових проблем.

Але ми знаємо, що сходознавчі інтереси Ярослава Романовича торкалися не лише тюрків та монголів, а й інших етнічних груп східного походження. Яскравим підтвердженням цього може бути, наприклад, розвідка Я. Р. Дашкевича “Сарацени – таємничий народ середньовічної України (джерела та їх інтерпретація)”. Дослідник зазначив, що семантика терміна “сарацини” змінювалася протягом століть залежно від географічного та конфесійного факторів, а також від генеалогії самого етноніма і традицій його вживання. Що стосується вживання терміна “сарацини” в Україні в XIV–XVII ст., то Я. Р. Дашкевич зазначив: “На сьогодні ясно, що назва сарацени має подвійне значення: релігії та народу. Через українські землі важливий торговельний шлях Схід – Захід та Захід – Схід проходив ще від кінця VIII ст. (або й раніше), що підтверджують знахідки скарбів арабських монет. На тому шляху, який використовували арабські купці з Арабії та з підкорених арабами територій на Близькому Сході та в Середній Азії, виникали купецькі факторії. Тому я схильний уважати етнонім сарацени до XV ст. включно назвою для арабів, що мали свою факторію у Львові, а також перетворювались у громадян міста. Одночасно функціонувала назва сарацени в узагальнюючому значенні, визначаючи всіх мусульман” [Дашкевич 2009, 7–37].

Варто також відзначити таку рису Ярослава Романовича, як розуміння перспективності деяких напрямів сходознавчих досліджень не лише для української науки. Так, ще в 1988 р. Я. Р. Дашкевич надрукував російською мовою роботу “Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья: новые аспекты исследования”. У ній він зазначив: “Комплексное рассмотрение проблемы иранцев Южной Руси и Северного Причерноморья доказывает необходимость пересмотра сложившейся традиционной схемы. Гипотетические построения, относящиеся к периоду, предшествовавшему образованию Древнерусского государства, нуждаются в строго критическом подходе – на некоторых из них заметен отпечаток выраженного субъективизма. С другой стороны, не подлежит сомнению важная роль иранцев в Восточной Европе

XI–XIV вв. Ирано-древнерусские взаимоотношения XII–XIV вв. не сводятся к простым этнокультурным контактам. Заметно стремление оседлых алан-ясов к созданию небольших автономных образований феодального типа. Алано-русские княжеские браки, служба аланской аристократии у русских князей, видная роль ирано-язычного купечества в торговле Восточной Европы дают основание отнести ряд проявлений русско-иранских связей к разряду важных международных контактов, нуждающихся в обобщении также с точки зрения дипломатической истории Древней Руси” [Дашкевич 1988, 21–24].

Необхідно зазначити, що один з авторів цієї статті приділив більше 20 років вивченню проблеми середньовічних аланів-ясів, які мешкали у степах Східної Європи та на території Русі. За цією проблемою було захищено дві дисертації та надруковано три монографії [Бубенок 1995; 1997; 2004; 2006; 2012]. Можемо констатувати, що усі припущення, які висловив Ярослав Романович кілька десятиліть тому, підтвердились.

На сьогодні в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України досліджується проблема міграцій адигів-черкесів до Північного Причорномор'я, яка ще не була предметом окремого монографічного дослідження. Розробка цієї теми є досить актуальною для розуміння географії розселення цієї етнічної групи та її участі в етногенезі українців. Але виявляється, що Я. Р. Дашкевич про це писав ще кілька десятиліть тому. Так, у своїй ненадрукованій російськомовній роботі “Черкессы на Украине (XVI–XVII вв.)” дослідник відзначив таке: 1) “Изучение архивных и нарративных источников XVI–XVII вв. расширило представления о реальном расселении черкесов, способствовало дифференциации кавказских и украинских черкассов... Вторичное оттопонимическое происхождение приднепровского этнонима (от города Черкасы, Черкасского староства, приднепровской Черкассии, Черкасского полка) не подлежит сомнению”; 2) “В связи с этнонимической путаницей начиная с середины XVI в. на Украине для обозначения кавказских черкесов все шире употребляется название “пятигорцы” (распространенное также в России)”; 3) “Этническую принадлежность носителей антропонимов Черкес, Черкас, Черкашенин, Черкашенко, Черкашеница необходимо анализировать в конкретных случаях”; 4) “Кавказские и крымские черкесы проникали в XVI–XVII вв. на Украину постоянно путем микромиграций”. Необхідно зазначити, що проведені за останні роки дослідження в цьому напрямку цілком підтверджують припущення Я. Р. Дашкевича.

Звичайно, в цій невеликій статті неможливо дати докладний аналіз усіх робіт Я. Р. Дашкевича зі сходознавчої проблематики. Автори і не ставили це собі за мету. Але багато сходознавчих праць дослідника, на жаль, так і залишаються невідомими українському читачеві.

Вважаємо, що оприлюднення ідей видатного вченого в рік 90-річного ювілею Ярослава Романовича стане вагомим внеском у вшанування пам'яті цієї видатної людини. Не можна не погодитися з думкою відомого українського вченого Ярослава Грицака, який вважав, що про Я. Р. Дашкевича, як і про І. Я. Франка, можна сказати: “Він світив на всю Україну, а його світло променіло набагато далі”. Ми вдячні долі за те, що мали можливість працювати з великим ученим, учитися в нього, і за те, що були осяяні світлом Ярослава Романовича Дашкевича.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва С. О. **Взаємовідносини східнослов'янського і тюркського світів у XIII–XVIII ст.** Автореф. дис. ... д. і. н. Київ, 2011.

Бубенок О. Б. **Ясы южнорусских степей (Палеоэтнографическое исследование).** Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1995.

Бубенок О. Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.).** Киев, 1997.

Бубенок О. Б. **Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.).** Киев, 2004.

Бубенок О. Б. Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. Автореф. дис. ... д. і. н. Київ, 2006.

Бубенок О. Б. Від Аттіли до Чингіз-хана (алани і тюркомовні номади Євразії). Біла Церква, 2012.

Бушаков В. А. Історична топонімія Криму. Автореф. дис. ... д. ф. н. Київ, 2005.

Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. Ереван, 1962.

Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья (Новые аспекты исследования) // **Внешняя политика Древней Руси: Юбил. чтения, посвящ. 70-летию со дня рождения В. Т. Пашуто.** Москва, 19–22 апр. 1988 г. Тез. докл. Москва, 1988.

Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // **Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка.** Т. 222. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991.

Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // **Україна в минулому.** Вип. V. Київ – Львів, 1994.

Дашкевич Я. Калмики // **Етнічний довідник.** Ч. 2. Етнічні меншини. Київ, 1996.

Дашкевич Я. Татари кримські // **Етнічний довідник.** Ч. 2. Етнічні меншини. Київ, 1996а.

Дашкевич Я. Р. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // **Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.** Тези міжнародної науково-практичної конференції. Маріуполь, 24–26 травня 1996 р. Маріуполь, 1996б.

Дашкевич Я. Калмыки Северного Причерноморья в XVII–XVIII вв. // **Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее новое время.** Сборник тезисов 17-й конференции Института славяноведения РАН. Москва, 1998.

Дашкевич Я. З історії буддизму в Україні. Калмики Північного Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII–XVIII ст. // **Історія релігій в Україні.** Матеріали IX-ї міжнародної наукової конференції. Львів, 11–13 травня 1999 року. Кн. I. Львів, 1999.

Дашкевич Я. Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // **Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність.** Матеріали міжнародної наукової конференції. Черкаси, 1999а.

Дашкевич Я. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // **IV Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства. Київ, 13–15 вересня 2000 р. Київ, 2000.

Дашкевич Я. Р. **Вірменія і Україна.** Львів – Нью-Йорк, 2001.

Дашкевич Я. Конфесійні відносини обабіч Українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // **Історія релігій в Україні.** Праці XI-ї міжнародної наукової конференції. Львів, 16–19 травня 2001 р. Кн. I. Львів, 2001.

Дашкевич Я. Монгольське (іранське) тюркське “Керел”: етимологія та семантика етнотопоніму (XIII–XIV ст.) // **V Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 10–12 жовтня 2001 р. Київ, 2001а.

Дашкевич Я. Кримські татари: етноконфесійний аспект // **Історія релігій в Україні.** Праці XIII-ї міжнародної наукової конференції. Львів, 26–29 травня 2003 р. Кн. 2. Львів, 2003.

Дашкевич Я. Сарацини у Львові // **VII Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 4–5 червня 2003 р. Київ, 2003а.

Дашкевич Я. Р. Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією // **VIII Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 2–3 червня 2004 р. Київ, 2004.

Дашкевич Я. Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVII ст. Проблеми дослідження // **IX Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 1–2 червня 2005 р. Київ, 2005.

Дашкевич Я. “Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII ст. // **Україна – Монголія: 800 років у контексті історії.** Київ, 2008.

Дашкевич Я. Сарацини – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація) // **Український археографічний збірник.** Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009.

Мавріна О. С. Виникнення та становлення Кримського ханату (XV століття). Автореф. дис. ... к. і. н. Київ, 2005.